

1898 FERGANA OLAYLARI VE II. ABDULHAMİD HAN

Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir GÜNGÖR

Bozok Üniversitesi, Tarih Bölümü

ebubekir.gungor@bozok.edu.tr

Öz

29 Mayıs 1898 Pazar akşamı, Rus Çarlığı hâkimiyetinde bulunan Fergana bölgesi ahalisinin katılımı ile bir işan önderliğinde Rus idaresine karşı saldırı hareketi yaşanmıştır. Saldırıda Fergana vadisinin önemli merkezlerinden Andican, Oş ve Margelan idareleri hedef alınmıştır. Olayların baş failinin Nakşibendi tarikatı işanı olması ve Rusların beklemedikleri bir mahiyet taşıması, Rus yönetimini Türkistan'da zor durumda bırakmıştır. İşan Muhammed Ali Halife, yakalandıktan sonra ifadesinde Osmanlı Devleti Sultanı ve Müslümanların halifesi II. Abdulhamid Han'dan kendisinin Min-Tübe bölgesi halifesi olarak görevlendirildiğini belirtmiş, olay faillerinde yeşil bayrak, hilat ve icazetname bulunmuştur. Bu durum Rusları olayların temel sebebinin Panislamizm olduğu yorumuna sevk etmiştir. Olaylar üzerine yapılan araştırmalar bu yönde derinleştirilmiş ve sonuçlandırılmıştır. Rus ve İngiliz gazetelerinde Osmanlı Devleti suçlanmıştır. Dolayısıyla II. Abdulhamid Han böyle bir olayın azmettiricisi olarak, uluslararası camiaya duyurulmuştur. Mezkur haber ve Rus raporlarına dayanan araştırmacıların bir kısmı, Osmanlı Devleti ile 1898 Fergana olayları arasında ilişki olduğunu iddia etmiş, Osmanlı Devleti'nden kalan arşiv belgeleri değerlendirilmemiştir. Osmanlı kaynakları ışığında yapılan değerlendirmeler ile Osmanlı Devleti'nin olayları yakından takip ettiği, meseleyi detaylı bir şekilde araştırarak, Rus Çarlığı ve gazeteler nezdinde tekzip yayınlattığı anlaşılmıştır. Ayrıca Rus araştırma raporları değerlendirildiğinde, Halife II. Abdulhamid Han adına cihat ilan edildiğine dair belgenin sahte olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamid, Türkistan, Cihat, Fergana, Dükçü İşan, Rus Çarlığı, Panislamizm.

THE FERGANA EVENTS OF 1898 AND SULTAN ABDULHAMID II

Abstract

In the Sunday evening of 29 May 1898, the people of Fergana, where was under the Russian Empire control then, attacked the Russian administration under the leadership of a ishan. The attack was directed to Andican, Oş and Margelan administrative units which were important centers in the Fergana Valley. The Russian administration faced with a difficult situation in the Turkestan region as the chief responsible of the events was a Nakshibendi ishan and it was an unexpected development for the Russians. İşan Muhammed Ali Halife, in his testimony after being arrested, indicated that he had been missioned by Abdulhamid II, the Sultan of the Ottoman Empire and the Caliph of the Muslims, as the caliph of Min-Tübe region. And the participants of the events were captured with a green flag, a khilat and a certificate. These proofs made the Russians to consider Pan-Islamism as the main reason behind the events. And the investigations were deepened and concluded in that direction. The Ottoman administration was blamed by the Russian and British newspapers. Thus Sultan Abdulhamid II was accused of being the instigator in the international community. By relying on the mentioned news and the Russian reports, some researchers admitted the relationship between the Ottoman administration and the 1898 Fergana events. However, the Ottoman archives were not consulted in these studies. When the events are considered from the Ottoman perspective and sources, it is seen that the Ottoman authorities closely followed the developments and investigated the matter in detail. The Ottoman administration declined the allegations and sent corrections to the

Russian administration and to the newspapers. Moreover, when the Russian investigation reports have been examined it has been revealed that the document showing the holy war was declared in the name of Caliph Abdulhamid II was not authentic.

Keywords: Abdulhamid II, Turkestan, Holy War, Fergana, Dükçü İşan, Russian Empire, Pan-Islamism.

Giriş

Rus Çarlığı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ı işgal etmek suretiyle kendisine ilhak etmiştir. Bu durum, Hristiyan Rus hakimiyetine giren Türkistan Müslümanlarının siyasi, ekonomik, toplumsal ve dini yaşamlarında önemli değişikliklerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Bölgede yaşanan bu değişimlerin sonuçları, çeşitli zamanlarda halkın yönetime karşı isyan etmesine kadar gitmiştir. Bu tür isyan hareketlerinden birisi de 1898 Fergana Olaylarıdır. Çarlık yönetimi bölgede siyasi otoritesini yürütmek üzere kurduğu Türkistan Askeri Valiliği aracılığı ile kendisine karşı olabilecek önceki siyasi otoriteleri ortadan kaldırmıştır. Askeri ve sivil idareyi birleştirmek sureti ile de bölgeyi sıkı bir şekilde kontrol altında tutmak için siyasi ve askeri çabalarını yoğunlaştırmıştır. Bu taktik, halk üzerindeki eski yönetici zümresinin organize olmasını engellemede etkili de olmuştur. Ruslar önceden gücü bulunan beylerin siyasi otoritelerini sıkı bir takibe aldığı gibi ekonomik güçlerini de 1886 yılında yapılan toprak ve vergi reformu ile kırmıştır. Ancak Rus idaresinin beklemediği bir zamanda ve beklemediği bir zümre olan Nakşibendi tarikatı işanı tarafından gerçekleştirilen Fergana olayları, Rusların henüz bölgeyi tam anlamıyla kontrol edemediklerini ortaya koymuştur. Bu acziyeti görmezden gelen Rus makamları, olayların temel sebebi konusunda olayların failinin bir tarikat işanı olması ve verdiği ifadelerden yola çıkarak, Osmanlı Sultanı II. Abdulhamid Hanı (1876 - 1909) sorumlu tutmuştur.

Fergana bölgesi toplumsal yapısının kozmopolit oluşu, Rus idaresinin hammadde bağlamında (pamuk) ve Afganistan – Hindistan geçiş güzergahı üzerinde bulunması hasebiyle verdiği önem, Hokand ve Buhara hanlığı gibi siyasi mirasa sahip olması gibi çok çeşitli sebepler Rusları, Fergana olaylarını çözme konusunda kafa karışıklığına sürüklemiştir. Bu durum, konu üzerine sonradan yapılan çalışmaları da derinden etkilemiş, birbirinden çok farklı tezlerin ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Çarlık Rusya, Fergana olaylarının sebeplerinin merkezine II. Abdulhamid Han ile ilişkili olarak düşündüğü ve kendince; Türkistan Askeri Valisi von Kaufman'ın *“Bana güvenilir olarak verilen genel valiliğin sınırlarında, Kazan Tatarlarının çeşitli Müslüman dini eserleri satarak ticaret yaptıklarına dair bilgiler elime ulaşmaktadır. Bu türden dini yayımlar, ucuz olması dolayısıyla sadece bölgedeki zenginlere değil, tüm göçebelere ulaşabilmektedir. Müslüman propagandasının dini yayımlar aracılığıyla yapılıyor olması, Orta Asya'daki Rus menfaatine, aynı zamanda eğitim*

bakanlığının taşra bölgelerindeki vazifelerine zararlı olduğu kanısındayım. Yıl geçtikçe İslam Dini, Kırgızlar arasında Kazan Tatarlarının İslami eserleri satması nedeniyle pekişmektedir. Sizden ricam: İç İşleri Bakanlığıyla irtibata geçmeniz ve Müslüman eserlerin yayımlanmasına sınırlama getirme konusunda gereken önlemleri almanızdır” (Akgün, 2008: 142) şeklinde dikkat çekmesi ile şekillenen Müslümanların eğitim, tarikat gibi çalışmalarını adlandırdığı terim olan Panislamizm’i yerleştirmiştir (Suleymanova, 2011: 121 - 123). Bu bağlamda Çarlık idaresi bölgede eğitimi yenileştirme çabaları ile ortaya çıkan Ceditçilik hareketini hedef almıştır. Oysa XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Türkistan aydınlanmasında önemli bir yere sahip Ceditçilik hareketi ile Osmanlı devletinde II. Abdulhamid’e atfedilen İslamcılık fikrinin tarihi gelişimi ve amaçları açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır (Ergobek, 2015: 286). Ayrıca II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Devlet politikalarına Panislamizm çerçevesindeki değerlendirmeler konusunda görüş birliği olmayıp, kaynaklar İngiliz, Fransız ve Rus menşelidir (Karpaz, 1987: 13; Ayrıca bakınız: Yalçınkaya, 2006.). Dolayısıyla bu konuda bir Osmanlı Devlet siyasetinin varlığını kabul etmek mümkün görünmemektedir. Buna rağmen olay üzerine yaptığı araştırmaları, kendi bakış açısı olan Panislamizm yönünde derinleştirmiştir.

Fergana olaylarının sebepleri üzerine yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğunda, Çarlık idaresi resmi görüşünün etkisiyle Osmanlı Devleti ve II. Abdulhamid Han suçlanmıştır. Çarlık Rusya, SSCB ve SSCB sonrası yapılan çalışmalarda Fergana olaylarını değerlendirme konusunda siyasi ideoloji değişimlerine bağlı olarak, farklı bakışlar geliştirilse de mezkur iddialara yeteri düzeyde tutarlı cevap verilmemiştir. Bu durumun temel sebebi ise Osmanlı belgelerine başvurulmamış olmasıdır. Çalışmanın odak noktasını Fergana Olaylarının sebeplerinden Panislamizm bağlantısı oluşturduğu için diğer etkenler konu dışı bırakılmıştır. Olayların üzerinden yüzyıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen, Fergana olaylarının sebepleri konusundaki düşünce farklılıkları mevcuttur. Bu bağlamda son çalışmalarda ana hatları ile Milli bağımsızlık mücadelesi (Ziyayev, 2007: 342 - 357), Panislamizm’in etkisi (Yeter, 2008), Dükçü İshan Muhammed Ali ve bölge ileri gelenleri tarafından Rus idaresine son vererek, şeriat temelli bir İslam Devleti kurma girişimi (Babadcanov, 2009: 155 - 200), bölgeye Rus göçmenlerinin yerleştirilmesinden rahatsız olan bozkırlı halkın (Kırgızlar) tepkisi (Somuncuoğlu, 2014: 113 - 137), Rus sömürü politikalarına karşı başkaldırı (Vurgun, 2015: 607 - 623), Rus idaresinin bölgede uyguladığı 1886 tarihli toprak, vakıf ve vergi reformunun ortaya çıkardığı ekonomik hoşnutsuzluklar (Güngör, 2017: 35 - 65) şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

1. 1898 Fergana Olayları

Miladi 12 Haziran 1898 tarihinde Sultan II. Abdulhamid'e, Hariciye Nezareti tarafından Osmanlı Devletinin Rusya'daki San-Petersburg elçiliğinin hazırladığı ve "Mayısın on yedinci günü akşamı yerli ahaliden İshak Mehmed Ali Halife "Fergana" dahilinde vaki "Margelan" da cihada gidileceğini ilan etmiş ve riyaseti tahtında bulunan kesir'ül-mikdar bir çete ile hatt-ı telgrafiyeyi kati ettikten sonra "Andican" a doğru yollanarak Mayısın on sekizinci günü alelseher Türkistan hududu üzerindeki yirminci taburun ikinci bölüğü üzerine bağıteten hücum ile yirmi iki kişiyi katl ve on altı kişiyi cerh eylemiştir. Hücum-ı mezkur her ne kadar ansızın vukuu bulmuş ise de bölük efradı derhal tarruz ederek mütearızlar püskürtmüşler ve çeteyi dağıtmışlardır. Mütearızlar 11 ölü ile 8 yaralı bırakmışlardır. Yaralıların kısm-ı azamı cihet-i müteaddeye dağılarak firar ettikleri gibi çete reisinin maiyetinde kalan diğer eşhası dahi "Hakunabad" kurbunda vaki "Karaderya" dan mürrur ederek çekilip gitmişlerdir." (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 4, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) şeklindeki bilgileri içeren 10 Haziran 1898 tarihli tahrirati ulaştırılmıştır (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 1, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]). Elçilik tarafından hazırlanan rapor, 5 Haziran 1898'de San-Petersburg'da Fransızca olarak yayınlanan "Message Officiel" gazetesinden iktibas edilmiştir. Tahrirattaki olayın tarihi Rus Julien takvimi esas alınarak bildirilmiştir. Miladi olarak olay 29 Mayıs akşamı ve 30 Mayıs (1898) sabahına denk gelmektedir.¹ Dolayısıyla İstanbul olaydan 6 gün sonra haberdar olmuştur. Fransızca gazetenin kaynağı ise 4 Haziran tarihli Rus "Invalid" gazetesinin yayınladığı Rus Hükümetinin açıklamasıdır ("Hükümet Açıklaması" Krasnyy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal, 1938: 134). Tahriratın devamında Rus askeri makamlarının firarileri yakalamak için Namangan'dan bir süvari birliğini harekete geçirdikleri, 1 Haziranda çete reisi ve erkanından bir kişinin tutuklandığı, bölgede asayişin sağlanmakla beraber Fergana Askeri komutanının görevinden azledildiği bilgilerine yer verilmiştir (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 4, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]). Anlaşılabacağı üzere Osmanlı Devleti'nin Fergana olayları hakkındaki bilgi kaynağı gazeteler olup, resmi değildir. Ayrıca tahriratta çetenin Ruslara verdiği zarardan bahsedilmemiş, Müslüman kayıplar öncelenmiştir.

Osmanlı Devleti St. Petersburg elçiliğinin hazırlamış olduğu daha sonraki tahriratlarda olayların detayları hakkında bilgiler mevcuttur. Rus işgalindeki Türkistan'ın Andican, Margelan ve Oş şehirlerinde Ruslara karşı; "(Muhammed Ali) Mollanın okuduğu Kur'an derununda muhtelif nevahide müfid 12 kişinin mührünü havi ve "Gazavat" ilanını müşar bir

¹ Fergana olayları üzerine yapılan çalışmalarda genellikle 17 Mayıs 1898 tarihi verilmektedir. Ancak olay miladi takvim esasında 29 – 30 Mayıs 1898 tarihine denk gelmektedir.

ilanınname bulunmuştur” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) şeklindeki bilgilerden anlaşılacağı üzere gaza ilan edilmiştir. Rus idaresine karşı ilan edilen gazanın hazırlık safhası tahriratlara; “*Andican hücumu iki ay evvel zuhur edilmişti “Fergana” eyaletinin her nahiyesinde adamları var idi ki bu meyanda eski hanlar zamanından kalma adamlar dahi bulunuyor idi. Hücumdan bir hafta evvel yerli heyet, idare vekilleri İşanın nezdine gelip ilannameye ve zi mühr ettiler*” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) şeklinde yansıdığı hali ile Fergana olaylarına katılanların Rus idari makamlarında görevli yerliler, bozkır hayatında yaşayan Kırgızlar, köy ve kasaba sakinleri, hanlık döneminde önemli mevkilerde bulunan siyasi ve toplumsal liderler ile bir işanın müridlerinin katıldığı anlaşılmaktadır. Gaza ilanının bölge ileri gelenleri tarafından onaylanması ile; “*Mintübe kışlağına Andican ve Oş’tan bir çok Kırgızlar geldi. 17 Mayıs (Miladi 29 Mayıs 1898) akşamı kışlaklarda “gazavat” sadaları işitilmiştir*” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) saldırı hazırlıklarının tamamlanmasından sonra; “*İşan o gece bin kişilik bir avane ile Andican’a hareket eyledi. Emrince ileriye bir küçük müfreze gönderip telgraf hattı kat ettirildi. Polis komiserinin vakıayı ihbar etmek üzere nahiye kumandanına gönderdiği nefer yolda itlaf edildi. Esnayı rahde “Naib – Nazar” namında eski bir köy müdürü “Biçkof” namında bir Rusun olduğu tahmin edilen kesilen bir baş ile güruha dahil oldu ve başı evvela İşanın önüne koyup kulaklarını deldikten sonra astı. Andican civarında Mehmed Mermezelen namında birinin taht riyasetinde 200 kişilik bir güruh daha cem-i gafile ilhak eyledi*” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 4, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) tahriratından anlaşılacağı üzere Ruslara karşı saldırı Muhammed Ali Halife adında bir işan önderliğinde başlatılmıştır.

Saldırganlardan bir kısım “*yerliler “Oş”a hücum etmek istemişler fakat miralay vaktiyle önlerine çıktığından dağılmışlar,*” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 4, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) diğer bir kısmı ise “*Margelan sakinlerinden İneyet Han girişimleri ile 17 – 18 Mayıs gecesi çok az kişi toplanmış, bu sebeple baskını gerçekleştiremeyerek, çete üyeleri farklı yönlere dağılmışlardır*” (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 153). Dükçü İşan liderliğindeki grup, “*18 Mayıs sabahı dolunay şemsi ile beraber ansızın 20’nci Türkistan taburunun iki bölük ordugahını basmışlardır*” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]). Saldırganların askeri ve silah açısından düzenli ve yeteri kadar hazırlıklı olmadıkları; “*Yerliler esliha-i nariyelerine nümaid kılınc ve hançer ve sopa ve tırpan ile müdafaa eylemekte oldukları*” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) açıklamasından anlaşılmaktadır. Buna rağmen, “*Muhacimler birdenbire sağ cenahında 4’üncü bölüğün 3. takımının bulunduğu barakaları ihata ve yavaş ses ile “ur”*

duyun ederek neferatı katl etmeğe mübaşeret ettiler” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]). Ancak sayıca fazla olmaları düzenli askeri birlik ve silahlara sahip Rus askerlerinden, “Dibcik kuvvetiyle firar olabilen neferat beşinci bölüğe koşarak nöbetçi çavuşu vasıtasıyla neferatı uyandırmıştır. Neferatın bir kısmı süngü ile müdafa ettiği halde diğerleri müfreze atışa başlamışlar ve mübade süngü ile hücum etmişlerdir” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) Böylece Rus askerlerinin ilk saldırıyı püskürtmesi üzerine saldırganlar “ricat eylediler. hücum esnasında Kur’an okumakta olan bir monla ile etrafında alamet-i fırkayı haiz 10 kişi itlaf edildi. Diğer ölü ve yaralıları yerliler süratle kaçırdılar” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]). İsyancıların başarısız olarak dağılmalarına rağmen Rus yönetiminin bölgedeki askeri gücünün zayıflığını; “Süvari ve fişengin noksanına naşi belki hiç takibat icra edilmemiştir. Ordugahta 123 nefer mevcut idi. Yerlilerin baskınından sonra 21 tüfenk noksan olduğu müşahede edildi. Fişenk götürememişler” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) şeklindeki bilgiler ortaya koymaktadır.

İsyancıların baskından sonra kaçmaları ile isyan başarısız olmuştur. Çeşitli yönlere kaçan isyancıların bir kısmı takviye kuvvetlerin desteği ile yakalanmışlardır. Böylece baskın girişimi bastırılmıştır. Olaylardan birkaç gün sonra ancak başlatılabilen takip ve tahkikat sonucunda 12 Haziran (Miladi 23 Haziran) tarihli mahkeme kararı ile; “*Min-Tube’li İşan Mogamed Ali Sabır-oglu ve onun yakınında bulunan yöneticiler: 1. Mulla Gaib Nazar-oglu, 2. Cubhankul-Arabbay-oglu, 3. Rustambek-Sutub-Aldibek-oglu, 4. Mirza-Hamdani-Usmanbay-oglu ve 5. Babatay-Gaynabay-oglu diğer yerlilere ders olması için halkın gözleri önünde asılarak idam edilmelerine*” (Turkestanokoy Tuzemnoy Gazete, 1898) karar verilmiştir. Mahkeme ayrıca bölge halkından 1 milyon Som ceza toplanmasına hükmederek, tüm halkı cezalandırma yoluna gitmiştir. Olaylar sonucunda Rus ve yerli bölgelerinde 546 kişi tutuklanmıştır. 131 kişi serbest bırakılmış, 415 kişi mahkemeye sevk edilmiştir. Askeri mahkeme, her bir şahsın suçuna ayrı bakmış; “*32 kişinin suçu kesin olarak doğrulanmıştır. Kalan 383 kişiye mahkeme: 3 kişi hapse, kalan 380 kişi asılmak suretiyle ölüm cezasına çarptırılmıştır. Ancak mahkemenin iyi niyeti ve imparatorun hediyesi olarak 362 kişiye hayatları hediye edilmiştir. Cezanın değiştirilmesi ile Çalışma kampına: 3 kişi ömür boyu, 147 kişi 20 yıl, 41 kişi 15 yıl, 1 kişi 13 yıl, 1 kişi 8 yıl, 147 kişi 7 yıl, 4 kişi 4 yıl Sibiryaya sürgün 15 kişi, hapis 6 kişi*” şeklinde cezaya tabi tutulurken, mahkum edilenlerin tamamı olan 380 kişi bölgeden sürgün edilmiştir” (Türkistan Genel Valisinin Açıklamasından 31 Ağustos 1898, 1938: 174 - 175). Bu hali ile olay, Osmanlı devleti için Rus Çarlığı'nın işgal

altında tuttuğu Müslüman ahalinin Ruslara karşı günübürlük adı bir kalkışması ve sonuçları niteliğini haiz görünmektedir.

Olayla ilgili İngiltere merkezli *Reuters*'in 11 Haziran 1898 tarihinde; "*Fergana'da Müslümanlar tarafından dini bir isyan başlamıştır. Bu isyanın başı Johan Mahomed Ali Khalif tutuklanmış ve Konstantinopolis ile bağlantısı olduğunu itiraf etmiştir*" (BOA, HR. SFR. nr. 3/471, v. 66, 11 Haziran 1898) içeriği ile Londra nüshasında yayınladığı haber, Osmanlı Devletinin olay ile yakından ilgilenmesini gerektirmiştir. İngiltere'de çıkan haberden bir gün sonra St. Petersburg gazeteleri iddianın ayrıntılarına sütunlarında geniş yer ayırmışlardır. Bunlardan bir tanesi olan "*Message Officiel*" gazetesinin 12 Haziran tarihli nüshasında, olayı araştırması için Çar tarafından görevlendirilen General Korolkov tarafından verilen beyanat kaynaklı yayınlanan haber olayı gerçekleştiren çete reisinin; "...*Halife-i Müslimin hazretlerinden kendisinin muavin tayin olunmuş olduğuna ve ahkâm-ı şeriyenin icrası hususunda ahali üzerinde imal-ı nüfuz eylemesine dair cevab aldığını ve dahi kendisine eski bir hilat dahi irsal buyurulduğu...*" (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 2/2, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) şeklindeki ifadesi ile Osmanlı Sultanı ve Müslümanların halifesi olan II. Abdulhamid Han'ın Fergana'daki vekili olduğu iddiası ortaya atılmıştır. Aynı haber Londra'da "*Padişahın kendi elleriyle yazdığı bir mektup olduğunu, bu mektupta Fergana isyanını başlatan Johan Mahomed Ali'nin dini sadakatine güvendiğini ve onu Ruslara karşı başlatacağı mücadele için kutsadığını açıklamış*" (BOA, HR. SFR. nr. 3/471, v. 67, 11 Haziran 1898) şeklindeki bilgiler St. Petersburg *Reuters* menşei olarak diğer gazeteler tarafından yayınlanmıştır. Dolayısıyla haberin ilk menşei Londra merkezli *Reuters*'in St. Petersburg temsilciliğidir.

İsyanın lideri gerçekten böyle bir ifade vermiş midir? sorusunu müfettiş General Korolkov'un raporunda geçen; "...*uzun zamandan beri halkta ortaya çıkan bozulmadan rahatsız oluyordum. Bu durum Hokand hanlığı döneminin sonlarında da ortaya çıkmış, Rusların yönetiminde daha da artmıştır. Halkın bozulmasında sarhoşluk, kumar, şeriata uygun olmayan aile bozulmuştu. Ruslar halka yumuşak davrandılar ancak zekât, vakıf işleri ve haccı yasakladılar. Bu durumları üzülererek Türk Sultanına yazdım, Sultana halkın bozulmasından bahsettim, Ruslardan kurtarmasını ve hayatın şeriata göre düzenlenmesine yardım etmesini diledim. Bu isteklerimi 1 yıl önce mektup ile bildirdim*" (Korolkov 3 Ağustos 1898, 1938: 147 - 148) şeklindeki ifade ile doğrulamak mümkündür. Korolkov'u ise ifade tutanağındaki; "*Rusların işgalinden sonra halk içerisinde tam bir bozulma başladı. Şeriatan ayrılma başladı. Sarhoşluk, aile kurumunda ahlaki bozulma had safhaya ulaştı. Rus yönetimi halka yumuşak ve itina ile yaklaşmasına rağmen Mekke'ye haccı yasaklamıştır. Zekât*

toplanmasını yasakladığı gibi Vakıf işlerine karışmaya başladı. Halkın ve ailenin temizliğini kirletti” (Duhovski 5 Ağustos 1898, 1938: 161) ifadeleri doğrulamaktadır. Dolayısıyla bu ifade ile Rus Çarlığı işgal bölgesinde meydana gelen olay, Osmanlı Devletini yakından ilgilendiren uluslararası bir boyut kazanmıştır.

2. Dükçü İşan Muhammed Ali Halife ve Şahsiyeti

İsyanın lideri gerçekten Osmanlı Sultanına mektup yazmış ve cevap almış mıdır? Muhammed Ali halfa kimdir?² Öncelikle belirtmek gerekir ki, Muhammed Ali halfa Osmanlı sarayında ve İstanbul’da tanınmamaktadır. Şahsın eşgali hakkındaki bilgiler belgelerde; “45 yaşında bulunan *mumaileyh an asl “mütenevvin” müdafatından “Tacik Kışlağı” ahalisinden olup, Mehmed Ali Halife namıyla yad olunur. Dört (4) zevcesi ile dört (4) evladı vardır. Kendisi ümmidir”* (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 2/2, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) şeklinde oldukça kısıtlı olarak yer almış ve bu bilgiler Rus kaynaklıdır. Bu sebeple Muhammed Ali Halife hakkında detaylı bilgileri Rus raporlarından takip etmek daha doğru bir yaklaşımdır. Ayrıca yerel kaynak olarak Fazılбек Atabekuulu’nun Sovyet döneminde yayınlanan eseri ile de karşılaştırmak faydalı olacaktır. Bölgede Dükçü İşan olarak tanınan Muhammed Ali Halife’nin babası Molla Sabir Sufioğlu’dur (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 145). Muhammed Ali’nin ailesi Kaşgar’dan gelmiştir. Önce Çimion’da yerleşmişler, oradan Margelan ilçesine, son hanlar döneminde ise Min-Tube’ye gelmişlerdir. Sabir ailesi hayatını, 5 dönümlük araziden elde ettiği ürün ve ağaç işlemeciliğinden kazanmıştır. Bu meslek babadan oğula geçtiği için Muhammed Ali Halifeye “*ikçi*” veya “*dükçi*”³ İşan adı tesmiye olmuştur (Dolinskoy, 1938: 171). Molla Sabir İşanlar hizmetinde bulunmuş, halife olarak yarım bir molladır (Atabekuulu, 2010: 13). Yarım molların halife olması bölgedeki dini geleneklerde mümkün görünmemektedir. Fazılбек’in, Dükçü İşan’ı yüceltmek için babasının da halife unvanını kullandığını ifade ettiği düşünülebilir. Anlaşılacağı üzere Muhammed Ali’nin soyu Kaşgar’dan olup, kendisi Kışlak hayatının çoğunu yaşadığı Margelan ilçesine bağlı Min Tube’de doğmuştur (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 145). Molla Sabir Muhammed Ali’yi bir başka mollaya hafızlık eğitimi için teslim etmiş, ancak Muhammed Ali 14 yaşında girdiği hafızlık sınavında başarısız olarak, berat alamamıştır. Bu sebeple bir süre küçük bir köyde imamlık yapmıştır (Atabekuulu, 2010: 13). Hafız olamayan Muhammed Ali, 2 yıl Molla Ahund Sudur adlı bir işanın hizmetinde bulunarak, işanlık

² Halfa: Halife

³ Muhammed Ali İşan’a verilen Dükçi mahlası onun ve babasının mesleğine atfen takılan bir lakaptır. Dükçi kelimesini ağaç çivisi yapan usta manasına gelmektedir (Somuncuoğlu, 2014: 113).

icazetini almıştır (Atabekuulu, 2010: 14). Dolayısıyla Muhammed Ali için Osmanlı belgelerinde geçen ümmi (okuma-yazma bilmeyen) tabiri doğrulanmaktadır.

İşanlık icazetini aldıktan sonra Muhammed Ali, küçük bir tepe yamacına ve yol güzergâhının yakınında çiftçilik ve yetiştiricilik ile uğraşmaya başlamıştır. Birkaç yıl buraya diktiği ağaçlar için uzaktan kova ile su taşımış (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 145), sonra yolcular için büyüyen ağaçların gölgesine su küpleri yerleştirmiştir. Gelip geçenlere bedava su verdiği için şöhreti hızlıca yayılmıştır (Atabekuulu, 2010: 14). Burası kısa süre sonra yolcuların dinlenme yeri haline dönüşmüştür (3 Ağustos 1898), 1938: 145). Raporlarda geçen “*Muhammed Ali çocukluğundan itibaren müritlik yapmıştır. Daha sonra o zaman ünlü olan işan Sultan Han Töre'nin müridi olmuştur. O da Min Tube de idi. (Sultan Han Töre'nin) yanında çalıştı. Kısa süre sonra M. Ali Törenin kendisinden sonraki müridi yani halifesi oldu. Yaklaşık 16 yıl önce ölen Sultan Han Töre'nin yerine geçmiştir*” (Dolinskov 21 Ağustos 1898, 1938: 171) gibi ifadelerden anlaşılacağı üzere, Muhammed Ali'nin bölge halkı tarafından saygı duyulan Nakşibendi işanı Sultan Han Töre'ye tabi olması (Atabekuulu, 2010: 14), işanlık ününün yayılmasında başlangıç teşkil etmiş olmalıdır. Ayrıca halife ünvanının bölge halkı üzerinde ne kadar etkili olduğunu “*Daha o zamanlar (Sultan Han Töre zamanı) Hz. Muhammed'in halifesi unvanı bölgede onun için kullanılıyormuş*” (Dolinskov 21 Ağustos 1898, 1938: 171) bilgisinden anlamak mümkündür.

Muhammed Ali için kaynaklarda İşan ünvanı kullanılsa da aslında onun ünü, işanlıktan ziyade mazlum, düşkün ve yolculara yardım etmesinin yanı sıra göstermiş olduğu keramet zannedilen eylemler kaynaklı artmıştır. İşan Muhammed Ali, halkı kendisine tabi tutma konusunda akıllıca sistemler kurmuştur. Rus raporlarına; “*İşanın her daim yanında 30 sufi 40 şakirt olurmuş, Halk onun kerametlerinden dolayı mübarekliğini artırdıkça artırmış, örneğin ateşsiz pilav pişirdiği dedikodusu birçok kişiden duyulmuştur. Ayrıca bir Kırgız, İşan'ın geleceği gördüğünü anlatıyor*” (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 146) şeklinde yansıyan kerametlerin bölge halkının kendisine tabi olmasında önemli bir yere sahip olduğu aşikârdır. Dükçü İşan gerçekten görünüşte ateşsiz pilav pişiren bir düzenek kurmuştur. İşan insanları kerametlerine inandırabilmek için oldukça uyanık bir kişiliğe sahiptir. İşanın sistemi hakkında Fazılbeğ'in aktardığı; “*...Eşan birçok aşhaneler vücuda getirdi. (yan yana olan imaretlerin) duvarları içerisinden borular döşeyerek, her tarafa götürdü. Sonuncusunu da çocuk yurdu duvarının içinden uzatmak suretiyle geçirdi. Çocuk yurdundaki borunun tepesinde üç tane kazan mevcuttu ve her vakit borulara ateş verildiği takdirde ısı doğruca alana gelir, duvarın içi ile çocuk yurdundaki kazanların dibine ulaşarak kazanları kaynatırdı. Oradan boru aşağı indirilir aşhaneye getirilirdi. Yine üç adet kazan aşağı kısımdan geçirilir,*

dumanı ise başka bir avludan komşu duvarın içinden çıkardı. Ateş verilince kazanlar kendiliğinden kaynadığında görünüşte aş kendiliğinden pişiyor izlenimi verilirdi” (Atabekuulu, 2010: 19 - 20) şeklindeki bilgiler, onun insanları etkilemede ne kadar maharetli olduğunu göstermektedir.

İşanın raporlara yansıyan geleceği görebilme konusunda da bu duruma benzeyen bir hal olduğunu Fazılбек’in; “...birkaç avare şahıs, her tarafa kulak verir orda burada dolanırdı. Bazıları deli suretinde etrafta gezinirdi. Lakin bunlar kaçık falan değildi. Belki de uyanık kişilerdi. Zira gelen misafir ve ziyaretçilerin konuşmalarına kulak verip dolaşırlardı. ... (misafirlerden) kendi aralarında konuşurken biri – ben oğlan sahibi olamadım. Eşan hazretlerinden oğul talebinde bulunmak için geldim. Hatunum da geldi diye söylemiş. Etrafında dolanan deli görünümündeki şahıslardan biri eşanın has odasına vararak bilgi vermiş. ...Eşan hazretlerinin huzuruna geldiklerinde iki çift söz ettikten sonra – (Eşan) falanca kim diye sorardı. Bu kişi ayağa kalkınca – Sizin evladınız da geldi mi? Hayır dua edelim, mevlamdan oğlan talep edelim, mevlam oğul versin. Diyerek dua ederdi. Bu biçarede varını yoğunu hediye eder, her yerde bunu anlatırdı” (Atabekuulu, 2010: 24 - 25) şeklinde verdiği bilgiler ortaya koymaktadır. Bölge halkı tarafından İşan’a duyulan saygı ve bağlılığın bir diğer sebebi ise “...Tuza okuma, kağıt yazma (muska) ve Allahuekber diyerek ağrıyan yeri sıvazlama ile insanları iyileştirme yöntemi” (Dolinskov 21 Ağustos 1898, 1938: 173) ile hastalara da bakmasıdır. Zamanın şartları ve insanların inançları düşünüldüğünde İşan’ın bu hizmeti, kendisine olan rağbeti artıran unsurlardandır.

Olay sırasında İşan unvanına sahip Muhammed Ali orta boylu, keçi sakallı, yuvarlak yüzlü, zayıf, buğday tenli, iyi yürekli, sessiz, güler yüzlü, (Atabekuulu, 2010: 24 - 16) yakışıklı iyi fiziki özellikte, biraz fakir görümlü, “hiçbir zaman güzel ipekli çapan giymez, ziyaret için gelenlere, hatta mürit ve muhlislere kendi sofraya kuran...” (Atabekuulu, 2010: 16), keskin bakışlara sahiptir. Kendi ifadesine göre 45 yaşında, ancak görüntü itibarıyla daha genç bir görünüme sahip olduğu belirtilmektedir. 11 yıl önce (1887) hacca gitmiş, bundan sonra halk onu mübarek biri olarak kabul etmiştir. İşan olay zamanına kadarki son 3 yıl boyunca bölgenin yakınlarındaki reisler ile yakın ilişki kurmaya başlamış, bu reisler eski han döneminde olduğu gibi halkı şeriata göre yaşamaya yöneltmişlerdir. Rus makamlarının İşanın etki alanını; “bu durumda yanı başımızda kendilerine ayrı bir alan oluşturmuşlardır” (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 146) şeklinde yorumlamalarına sebep olmuştur. Ayrıca İşanın halk üzerindeki etkisi o kadar güçlüdür ki kendi mahkemeleri vardır. Bu mahkeme üyeleri arasında iki tane yerel köy yöneticisi de mevcut olmuştur. Kendi evrakları ve mühürlerini kullanmışlardır. Allah’ın kanunlarını bölgede İşan yerine getirmiştir. İşan çeşitli

mahkemelere hâkim olarak katılmıştır (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 145). İşanın kişiliği ve halk üzerindeki şöhretini artırmadaki yöntem ve mahareti değerlendirildiğinde kendisini bölgenin şeri hüküm sahibi görmesi mümkündür. Ayrıca bölge halkında, gayri Müslim bir idare altında onu halife olarak tanıyacak gelenek ve şartlar mevcut olduğunu, olaylara katılan İşanın yardımcılarının verdiği; “...*Muhammed Ali Allah tarafından 10 yıl İşanlığı sırasında halkı doyurmak ve 10 yıl içerisinde gazaya çıkmak ile görevlendirilmiştir. M. Ali'nin sözüne göre; kendisi güçsüz ve fakir bir insan, Allah ona yardım etmeye söz vermiş ve ona açık olarak altın kepçe bahşetmiştir*” (Dolinskov 21 Ağustos 1898, 1938: 172) şeklindeki ifadeleri, halkın halife inancına yatkınlığını gösterir niteliktedir.

Rus makamlarının da kabul ettiği üzere Dükçü İşan, bölge halkı nezdinde desteğe sahip olduğu gibi toplumun duyduğu siyasi ihtiyaçları karşılayabilecek bir otoriteye sahiptir. Bölgedeki Rus nüfus ve askeri gücü göz önüne alındığında İşan ve taifesinin böyle bir olaya cesaret etmeleri mümkün görünmektedir. Olaylara katılanlar hakkında Rus makamlarının; “*Min Tübe, Assakin ve Kulin köyleri halkının Türk olan kısmı İsyana ağırlıklı olarak katılmıştır ki, bu durum İşan'ın üzerinde etkili olduğu Türk grubunun olduğunu açıklamaktadır. Karabay, Molla Kasım, Babatay, Subhankul, Sarımsak ve Gaib Nazar öncülüğünde isyanı gerçekleştirdiğinde olduğu gibidir. gündelikçi (belli biri işi olmayan), küçük esnaf – seyyar satıcı, dilenci, deli, esrarkeşler, kumarbazlar, herhangi bir iş yapamayan mesleksizler, kısacası kaybedecek hiçbir şeyi olmayanlardan meydana gelmiştir. Bunlar İşan tarafından beslenmişler ve Andican üzerine harekete geçirilmişlerdir*” (Dolinskov 21 Ağustos 1898, 1938: 160) şeklinde yaptığı tespit önemlidir. İşanın kurmuş olduğu aşhanelerde ücretsiz yemek veriliyor olması (Kenensarıev, Avazov, 2002: 48) bölgenin mazlum veya düşkünlerini etrafında toplamasını kolaylaştırmıştır. İşana yerel devlet görevlilerinin katılmasını ise Rus makamlar; “*Halfa ve reislik görevini ona (Dükçü İşana) yerel köy ve kışlakların yöneticileri vermişlerdir. Seçimlerde işanın organizasyonu aracılığı ile kendi müridlerinden kişilerin yerel yönetici olmasını veya istedikleri kişinin seçilmesini kolayca sağlamıştır. Buraların işgalinden sonra Ruslara karşı ilk hareket bu reisler kaynaklı ortaya çıkmıştır. Ve güçlü (Ruslara) karşı duruşta bunlardandır*” (Dolinskov 21 Ağustos 1898, 1938: 173) şeklinde açıklamışlardır. Dolayısıyla Ruslar için isyana katılanların tamamı Dükçü İşanın müritleri olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Rus soruşturma makamlarının raporlarına yansıyan; “*Son zamanlarda bölgede Türkiye'den gönderilen çeşitli bahaneli kimseler aracılığı ile çeşitli fikirler dolaşmaktaydı. Bu tür durumlar doğrudan Yıldız sarayından olmasa da ona yakın kimseler tarafından yapıldığı açıktır. Türk Sultanı Yunanlıları yendikten sonra, İslami birleşme meselesi ile meşgul olmaya başladı. Bu konudaki*

İngiliz ve Hint gazetelerinde yayınlar mevcuttur” (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 155) ifadeleri, Fergana olaylarının mahiyeti konusundaki iddiaların gerçek delillerden ziyade, Rus siyasi ve dini tehdit algılarına yönelik gazete haberlerine dayandığı açıkça görülmektedir. Rusların Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen mücadelelerde taraf tuttıkları, hatta Yunanistan’ı Osmanlı Devleti’ne karşı Hristiyanlık üzerinden kışkırttıkları bilinmektedir. Özelde ise Osmanlı devletine karşı Girit’te yaşanan 1897 isyanında Rus desteğinin olması (Detaylı bilgi için bakınız: Hülagü, 2001), Fergana olaylarına Rusların yaklaşımının II. Abdülhamid’in aynı taktikle karşılık verdiği yönünde algıya dönüştüğünü düşündürmektedir. Sonuç itibarıyla Rus makamları isyanın temel çıkış sebebini *dini fanatizm, Panislamizm* olarak ilan etmişlerdir.

3. Panislamizm İddiaları ve II. Abdülhamid Han

Yukarıda belirtildiği üzere Dükçü İşan verdiği ifadeyle olayları Osmanlı sultanı ile ilişkilendirmiştir. İşan kişilik olarak, Osmanlı sultanı II. Abdülhamid Han’ın halifesi olduğuna inanacak ve hatta kendisini kurtarmak için dahi böyle bir ifade verecek nitelikler taşımaktadır. Dükçü İşan’ın olayları gerçekleştirdikten sonraki durumu ve beyanatları konusunda rapor ve haberlerde geçen; *“İşan bazen hürufata düşer olup kendini gaib eder idi. İşana böyle bir zamanda 17 Mayıs vakasını vakur icra etmiştir. İşan bir çok şeyler için kötümser eyliyor lakin kabahati kamilen üstüne alıyor. Mahbusiyetinin ilk günlerinde hiçbir şey yemek istemedi şimdi yemeye başladı ve mütelim görünmüyor. 18 Mayıs hücumunu bir zihin perişanlığı zamanında icra ettiğini söylüyor”* (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 3/1, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) şeklindeki ifadeler ile İşanın kendisini deliliğe vurmuş olması, oldukça ilginç bir vakiydir. Ayrıca işan sorgularda Fergana olaylarına katılan kimsenin adını vermemiş, suçu tamamen kendi üzerine almıştır. İşanın hacca gitmiş olması Rus makamlarının olayı Panislamizm çerçevesinde değerlendirmesinde etkili olan bir başka faktördür ancak diğer ifadeler göz önüne alındığında önemsizdir.

İfadeler ve olayların başında bir işanın bulunması kovuşturmanın bu yönde derinleştirilmesine sebep olmuştur. Dönemin uluslararası siyasi konjonktürü de soruşturmacıların olaylara bakışını şekillendirmiştir. Bu bağlamda soruşturmacıların raporlarda yer verdiği; *“Türklerin Yunanlıları yenmesi ile buradaki Müslümanların morali yükselmiş, İslamın gücünün arttığını düşünmüşler”* (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 147) şeklindeki yorumları belirtilmese de alınan ifadeler çerçevesinde ve Rus tehdit algısı çerçevesinde şekillenmiş olmalıdır. Rusların bölgede İslamiyet’in varlığını Ostroumov’un ağzından; *“Rusya’ya bağlı Asyalı göçebelerin, insani ve kültürel açıdan gelişmesi ve*

Ortodoks Hristiyan Rus halkıyla birleşebilmesi için Hristiyanlığı kabul etmekten başka yolu yoktur. Eğer Asyalı göçebeler, Hristiyanlığı kabul etmezlerse, gelişemeyip Müslümanlığı kabul edecekler ve devletimizin doğal gelişmesini yavaşlatıp, siyasi bütünlüğünü ve üstünlüğünü de tehlikeye atacaktır” (Akgün, 2008: 144) şeklinde belirlemek mümkündür. Bu açıdan Osmanlı Devletinin Girit İsyanını bastırması ve Türkistan’a yansımaları Rusları telaşlandırmıştır. Ruslara göre Fergana olayları hafife alınmamalıdır. Onlara göre olayların mahiyeti; *“Burada tarihi bir savaş ikinci kez ve iki inanç arasında mevcuttur. Bu durum kesinlikle Rus ve Hristiyan halklardan birinin zaferi ile sonuçlanacaktır. Bu sebeple Müslümanların (dini örgütlenme olarak) güçlenmeleri açık bir tehdittir* (Duhovski 5 Ağustos 1898, 1938: 164) değerlendirmesinden anlaşılacağı üzere medeniyetler çatışması niteliğinde zuhur etmiştir. Ayrıca olaylar sırasında bölgede ilçe müdürlüğü yapan Boris Takiyef adında bir şahsın; *“İngilizler bu ahvalden ... ahali-i mahalliyeyi Ruslar aleyhine tahrik için Huzistan’dan bir çok Müslüman memurlar göndermişlerdir. Bir takım maşukların başlarına toplanan ahali-i mütasebeyi Ruslar aleyhine kıyama sevk ettiklerini ve bir maşukun birkaç saat irad-ı kelam eylediği, ahalinin merkumu istimai etmek üzere başına külliyetle toplandığını ve bu gibi eşhasın nadiren polis tarafından tevkif edildiğini ve fakat ehemmiyet atf ve isnat olunmaksızın bilahere tahliye olunduklarını pek çok defa müşahede eylesenmiştir. Rus idaresi aleyhinde bulunan bu meşukların 1896 – 97 senelerinden beri mevcut olup hükümetin eşhas-ı mezbureyi taht-ı nazarında bulundurduğunu”* (BOA, Y. MTV. nr. 179/128, v. 2/1, 19 Safer 1316 [9 Temmuz 1898]) şeklindeki beyanatı Ruslara karşı İngilizlerin de bölgede faaliyet yürüttükleri iddialarının varlığını göstermektedir.

Fergana olaylarından 5 yıl sonra, Batum şehbenderliğinden 29 Ağustos 1903 tarihli tariratta geçen ve Turkstanskiy Vedemosti adlı Rus gazetesinden iktibas edilmiş haber bendinde; *“İngilterenin taht-ı himayesinde bulunan Türkistan’a birkaç vaaz gönderdikden maada ... Ruslar aleyhinde cihadı ve kati teragıp edenlerin birden bire çoğalması açıktan açığa göze çarpmakta idi”* (BOA, HR. TO. nr. 358/68, v. 1, 29 Ağustos [1]903) şeklinde yer alan bilgiler, bölgedeki Rus – İngiliz nüfuz mücadelesinin Fergana olayları ile Ruslar tarafından ilişkilendirildiğini açıkça göstermektedir. Türkistan halkının Müslüman olması hasebiyle Rusların Rus – Osmanlı nüfuz mücadelesini de mevzuya dahil ettikleri; *“1898 senesinde vuku bulan muharebe zat-ı şevketpenah / hazreti padişahın şan ve şefket-i hümayunlarını bütün alem-i İslamın nazarında pek ziyade ala eden Yunan muharebe-i ahidesinin hitamına tesadüf etmiş ahvali daimesi iştibah bulunan Türklerin Asya-yı Vusta çarşularında tecemmu ettikleri görülmeye başlamıştır”* (BOA, HR. TO. nr. 358/68, v. 1, 29 Ağustos [1]903) şeklinde yapılan haberlerden anlamak mümkündür. Dolayısıyla Rusların

Fergana olaylarını değerlendirirken, Osmanlı Devleti ile ilişkisinden ziyade kendi tehdit algılarına göre hareket ettikleri şeklinde bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Olayların hazırlık sürecine dair yapılan soruşturmalarda isyancıların verdiği ifadeler Rus makamlarını olayların uluslararası boyutta olduğunu düşündürmüştür. Yapılan soruşturmalarda olayların başlaması konusunda yakalanamayan başka bir ad – aktör ortaya çıkmıştır. Alibek Datka ifadesinde, Hacı Abdulcelil Mir Sadık Kariev adlı birinden bahsetmiştir. Makambay Kokibaev ve İnyet Han'ın ifadelerine göre belirtilen Hacı Andicanlı bir Özbektir. Gençliğinde Mekke'ye hacca gitmiş ve yurt dışında uzun zaman geçirmiştir. Olaylardan yaklaşık 3 yıl önce Abdulcelil, İstanbul'da yaşadığı Kalenderhane'den (Eyüp) Hindistan'a gitmiştir. Ardından Yarkent, Hotan, Kaşgar ve Kulca'ya, Yedisu'da bir süre kaldıktan sonra Taşkent'te ve en son 1895 – 1896'da Andican'da bulunmuştur. Abducelil'in Hz. Muhammed'in memleketinden “Muymubarak” getirdiğini işitenler etrafında toplanmışlardır. Bu durumu fark eden Andican yönetimi, Abducelil hakkında bilgi toplamaya çalışmıştır. Ulaşılan bilgilere göre, Abducelil Margelan'da olduğu sürede Kuva ve Şarihan köylerinde hacihane kurmuştur. Sonra tekrar Semerkant üzerinden Türkiye'ye gitmiştir. 1897 kışında Abducelil tekrar bölgede ortaya çıkmıştır. Hokand, Margelan, Kuva'da bulunmuştur. İsyandan kısa süre önce Şarihan'da görülmüştür. Onun gelmesinden kısa süre sonra ele geçirilen; “*Hokand'da son 15 yılın zekatının gaza için toplanmasını gösteren bir mektup ortaya çıkarılmıştır*” (Korolkov (3 Ağustos 1898), 1938: 147) içerikli mektuba dayanılarak, Hokand'da zenginler arasında gaza için Rus hakimiyeti döneminde toplanamadığı için Zekat ve Haraç 15 yıllık olarak toplanmaya başlandığı bilgisine ulaşılmıştır.

Alibek Datka'ya göre; “*Sultandan ona (Muhammed Ali İşana) gelmiş gibi altın bir yüzük, yeşil bayrak ile gaza ilan etmesi için irşadname ulaştırılmıştır. İşan Muhammed Ali, Abdulcelil'e bunların ne için geldiğini sormuş, Abdulcelil kendisinin Sultan adına Mintube'nin halifesi olduğunu bildirdiğini söylemiştir. ...Bundan sonra Muhammed Ali akılsızca gazanın ilan edilmesi gerektiğini sultan ve Allah adına söylemiştir. ...arkasından İşan, Subhankul'un kendisini desteklemesini istemiş ve ona Kur'an ve gelen belgeyi kanıt olarak vermiştir*” (Dolinskov 21 Ağustos 1898, 1938: 170) ifadelerinden anlaşılacağı üzere Muhammed Ali İşan, Müslümanların halifesinden gelen haber üzerine harekete geçmiş görünmektedir. İsyancıardan Makambay Kokibaev ve İnyet Han'da Osmanlı Sultanından geldiği söylenen hilat, bayrak ve irşadnameyi gördüklerini itiraf niteliğinde beyan etmişlerdir. Olaylar sırasında bahsi geçen bayrak, hilat ve mektuptan Osmanlı belgelerinde “*İslamların ahval-i esef iştimalini atiye-i aliye-i hazret-i tacdarımca arz ile güya ne yolda cevap almış olduğu ve kendisine eskime bir hilat irsal buyurulduğu hazreti ifadatını ve merkumun*

muaviniyeden birisinin üzerinde der sadetten mebaus ve daien şüphe bir mühürle mahtum bir mektub derdest edildiğini...” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 1, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) şeklinde geçtiği üzere olay sırasında hilat, bayrak ve mektup Rusların eline geçmiştir. Dükçü İşana Abdulcelil adında birinin verdiği söylenen hilat ve belgenin, Abdulcelil tarafından mı tezgahlanmış olduğu, yoksa gerçekten İstanbul’dan mı gönderilmiş olduğu şüphelidir. Kimdir Hacı Abdulcelil Mir Sadık Kariev? Olaylar ile Hacı Abdulcelil Mir Sadık Kariev’in bağlantısı var mıdır?

Rus makamlarının yaptığı araştırmaya göre Abdulcelil hakkında; “*Andican baskını sırasında Şarihan’da bulunuyordu. Birkaç gün sonra Oş’a, pasaportunu Çin’e geçebilmek için hazırladıktan sonra, Abdulcelil İskakov adıyla Rus konsolosunun vizesi ile Kaşgar’a gitmiştir. Kaşgar’a geçtiği Rus pasaportu büyük ihtimal sahtedir. (Abdulcelil girerken Çin pasaportu kullanmıştır) Bu kadar kısa sürede Fergana olaylarını gizli olarak organize etmiş ve yurt dışına kaçmayı başarmıştır*” (Dolinskov 21 Ağustos 1898, 1938: 171) şeklinde hazırlanan rapordan anlaşılacağı üzere suçludur. Hatta olayların asıl sorumlusu ve organizatörü Abdulcelil adındaki bu şahıstır. Ancak Abdulcelil’e ulaşılamamıştır. Abdulcelil hakkında Zeki Velidi Togan; “*İstanbul’da uzun müddet yaşayan Andicanlı Mir Sadık oğlu Abdulcelil’inde siyasi meselelerde işana tesiri vardı*” (Togan, 1981: 333) şeklinde bilgi vermiştir. Osmanlı Dahiliye Nezareti’ne 7 Ocak 1915 tarihinde Osmanlı tabiiyetine geçmek için dilekçe verilmiştir. Dilekçeyi veren Andicanlı Hacı Sahib bin Abdulcelil adlı şahıs İstanbul’a 1902’de Andican’da Müslümanlara uygulanan baskılar sebebiyle geldiğini ve yapılan tahkikat sonucunda şahsın Eyüp’te, mezkur tarihten beri meskun olduğu belirlenmiştir (BOA, DH. İD. nr. 61/1, v. 51/1, 25 Kanunuevvel [1]330 [7 Ocak 1915]). Ancak bu şahsın Rus raporlarında geçen Abdulcelil’in oğlu olup olmadığı konusunda bir sonuç çıkarmak için bu veriler yetersizdir. Resmi kayıtlarda mezkur bilgilerden başka kayıt bulunmamasına rağmen Fergana olayları hakkında yapılan çalışmalar Abdulcelil hakkında farklı bilgiler ihtiva etmektedir. Kırgız tarihçisi Moldokasımov’a göre Türkiyeli Abdulcelil Magzumi, Kırgız Ziyauddin Maksım aracılığı ile Madali⁴ işan arasında irtibat kurmuştur (Moldokasımov, 2003: 259). Fergana olayları hakkında ilk telif çalışma yapanlardan Yuvaçev, Madali’ye Devlet-i Ali Osmaniye sultanın mektubunu, Türkiye’den seyyah Abdulcelil getirmiştir (Yuvaçev, 1991: 257). Togan’a göre Abdulcelil Andicanlı (Togan, 1981: 333) iken, Eramnazarov, Abdulcelil’in Kaşgarlı olduğunu iddia etmektedir (Egemnazarov, 1994: 56). Dolayısıyla Abdulcelil hakkındaki bilgiler oldukça muhtelif ve birbirine zıttır.

⁴ Madali; Muhammed Ali’nin halk dilinde kısaltılmış söylenişidir.

Dükçü İşana Osmanlı Sultanı ve Müslümanları halifesi II. Abdulhamid Han tarafından gönderildiği iddiası ile verilen belge üzerinde Rus idaresi detaylı bir soruştırma yapmıştır. Ünlü Panslavist Ostroumov tarafından yapılan tercüme üzerinde; “*Kaşgar’da yaşayan ve Mogamed Ziyauddin mühürlü belge, Türkiye Sultanı ile İşan Muhammed Ali Min-Tube’nin halifesi olarak ilişkilidir*” (Duhovski 26 Haziran 1898, 1938: 142) şeklinde değerlendirme yapılmıştır. Molla Ziyauddin hakkında ulaşılabilen tek bilgi; “*Moldo Ziyauddin Maksım, Domulla şaraf oğlu döneminde Hokand hanlarının tarihiyle ilgili eser yazmış* (Mokeep, 2002: 25) *ve aslen Kırgız olup Oş bölgesinin Nookat yöresinde doğduğu* (Moldokasımov, 2003: 254) şeklinde dir. Ancak kağıt üzerindeki tetkikler sonucunda; “*yerli menşeli (Türkistan) bir kağıt üzerine yazılan yazılardan oluşan bir belgedir*” (Duhovski 26 Haziran 1898, 1938: 143) şeklinde ulaşılan bu bilgilerden anlaşılacağı üzere belge sahtedir. Resmi olarak II. Abdulhamid Han ile bir bağlantısı mevcut değildir. Ayrıca başkent İstanbul’da Fergana olaylarını organize eden Dükçü İşan Muhammed Ali hakkında yapılan araştırmalardan bir sonuç çıkmamıştır. Bu sebeple Sultan Abdulhamid Han tarafından Londra merkezli *Reuters* haber ajansına yapılan haberlerin gerçeği yansıtmadığına dair; “*(İşan Muhammed Ali’nin) sahdekar olub, böyle resmi bir gazeteye derci mucib-i teessüf olduğu*” içerikli tekzip yazısı gönderilmiştir. *Reuters*, 15 Haziran 1898 tarihli nüshasında, 11 Haziran tarihli nüshasındaki haberini; “*Padişahın Johan Mahomed Ali’ye Orta Asya Fergana’da sözde isyan ile ilgili mektup yazdığu yönündeki haber resmi olarak onaylanmamıştır*” (BOA, HR. SFR. nr. 3/471, v. 69, 11 Haziran 1898) ifadeleri ile tekzip etmiştir. Aynı bilgilendirme; “*(Rus) Hariciye nazırına lisan-ı münasible beyanı hal etmesinin nezareti seniyyeye cevap yazılmıştır*” (BOA, Y. PRK. HR. nr. 26/11, v. 5/1, 12 Haziran 1314 [24 Haziran 1898]) ifadelerinden anlaşılacağı üzere Rus Dışışleri Nezaretine de yapılmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti, Fergana olayları hakkındaki bilgileri St. Petersburg elçiliği aracılığı ile Rusya’da neşredilen gazetelerden öğrenmiştir. Fergana olaylarını organize eden İşan Muhammed Ali Halife’nin soruştırma sırasında verdiği ifadeler II. Abdülhamid Han’ı isyan konusunda sorumlu hale getirmiştir. Haberın uluslararası bir haber ajansı niteliğindeki Reuters tarafından İngiltere’de yayınlaması, meselenin uluslararası boyutta bir tartışma yaratmasına sebebiyet vermiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti mercileri tarafından olaylar yakından takip edilmiş, İstanbul ve Rusya’da vakit geçirilmeden gerekli bürokratik işlemler başlatılmıştır. Bu sebeple çıkan haberler resmi boyutta tekzip edilerek, Rus makamları bilgilendirilmiştir.

Fergana olaylarının baş faili işan Muhammed Ali Halife bölge halkı tarafından sevilen ve saygı gören bir kişiliğe sahiptir. Ancak işanın halkı etrafında toplayabilmek için keramet süsü altında kurmuş olduğu düzenekler onun şahsiyetini ortaya koymaktadır. Kendisinin organizasyon konusundaki mahareti, tarikat görünümü altında bir hakimiyet alanı ortaya çıkarmasını kolaylaştırmıştır. Rusların idari anlamda bölgede tam olarak yerleşememiş ve askeri güç açısından az bir kuvvete sahip olmaları karşısında halk dini bir lider etrafında toplanarak Ruslara saldırma imkanı bulmuşlardır. Olayların faileri ve cihat ilan edilmesi, Rusların bölgedeki İslamiyet'e tehdit olarak bakmaları ile uyuşması sonucu temel sebep olarak Panislamizm'i görmelerini beraberinde getirmiştir. Raporlara yansıdığı şekli ile Rus makamları Fergana olayları ile Osmanlı Devleti'ne bağlı Girit'te 1897 yılında çıkan isyan ve Osmanlı – Yunan savaşı doğrudan ilişkilendirilmiştir. Rusların Girit isyanında oynadıkları rolü, Osmanlı Devleti'nin Türkistan'da gerçekleştirdiği yönünde güçlü bir şüpheye düşmüşlerdir. Olayların bu boyutu ile İngiltere ve Afganistan iddiaları dönemin uluslararası siyasi durumu bazında değerlendirilmeye muhtaçtır.

İddiaların dayanağı olan II. Abdulhamid tarafından gönderildiği iddia edilen evrak üzerinde yapılan incelemelerden anlaşılacağı üzere belge sahtedir. Ruslara karşı gaza ilan edilmesi için kullanılan irşadname Abdulcelil adında bir şahıs tarafın hazırlandığını düşündürmektedir. Ancak bunu eldeki bilgiler ile kesin olarak doğrulamak mümkün değildir. Dolayısıyla resmi olarak Osmanlı Devleti'nin Fergana olayları ile bir bağlantısı söz konusu olmadığını düşünüyoruz. İşan Muhammed Ali Halfa'nın kişiliği, ele geçen belgenin sahte olması, Osmanlı Devleti'nin olayı gazetelerden öğrenmesi ve Rus idari makamlarının iddia ettikleri gibi olaylar ile II. Abdulhamid arasındaki ilişkiye dair somut kanıt bulamamaları halifelik makamı ile 1898 Fergana Olayları arasında bir bağlantının olmadığını göstermektedir. Ayrıca Rus makamları ele geçirdikleri irşadnamenin sahte olduğunu kendi raporlarında kabul etmişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı (HR. SYS) Gömlek No: 1325.*
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.) Gömlek No: 26.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV) Gömlek No: 179.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO) Gömlek No: 358.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR 3) Gömlek No: 471.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye Nezareti İdari Kısım (DH. İD) Gömlek No: 61.

Yayınlanmış Belgeler

- “Hükümet Açıklaması” (1938). *Krasnyy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*. Cilt: 3. No: 88. Gosudarstvennoe Sotsialno – Ekonomičeskoe İzdatelstvo. Moskva.

- “Türkistan Genel Valisinin Açıklamasından 31 Ağustos 1898”. (1938). *Krasny Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*. Cilt: 3. No: 88. Gosudarstvennoe Sotsialno – Ekonomičeskoe İzdatelstvo. Moskva.
- Dolinskoy. (1938). “Dolinskoy’un General Duhovski’ye Türkistan Bölgesi Askeri Mahkemesi Raporundan”. *Krasny Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*. Cilt: 3. No: 88. Gosudarstvennoe Sotsialno – Ekonomičeskoe İzdatelstvo. Moskva.
- Duhovski. (1938). “Türkistan Bölgesi Askeri Komutanı General Duhovskoy’un General Kuropatkin’e Gönderdiği Mektuptan 26 Haziran 1898”. *Krasny Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*. Cilt: 3. No: 88. Gosudarstvennoe Sotsialno – Ekonomičeskoe İzdatelstvo. Moskva.
- Duhovski. (1938). “Türkistan Bölgesi Askeri Komutanlığı Duhovskiy’in. Kuropatkin’e sunduğu Raporundan 5 Ağustos 1898”. *Krasny Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*. Cilt: 3. No: 88. Gosudarstvennoe Sotsialno – Ekonomičeskoe İzdatelstvo. Moskva.
- Korolkov. (1938). “Türkistan Genel Valisi Duhovskiy’e General Korolkov’un Raporundan 3 Ağustos 1898”. *Krasny Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*. Cilt: 3. No: 88. Gosudarstvennoe Sotsialno – Ekonomičeskoe İzdatelstvo. Moskva.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akgün, E. (2008). “Çarlık Rusyası’nın Türk Halklarına Yönelik Politikası ve Bu Bağlamda Uygulamaya Koyduğu Yaptırımlar”. *Beşkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 1 (1).
- Atabekulu, F. (2010). *Dükçü Eşen Vakası Ferganada İstibdad Cellatları*. Haz.: Ali Rıza Yeter – Ali Ünal. Bişkek.
- Babadcanov B. (2009). Andicanskoe Vosstanie 1898 Goda i Musulmanskiy Vopros v Turkestane (Vzglyadı Kolonizatorov i Kolonizirovannih). *Ab Imperio*. 2. 155 – 200.
- Egemnazarov, A. (1994). Siz Bilgon Dukçi Eşan. Taşkent.
- Ergobek, Ş., Altaeva. K. J. (2015). “Sootnoşenie Ponyatıy Panturkizm, Panislamizm n Djedidizm”. *Doklady Natsionalnoy Akademii Nauk Perpubliki Kazahstan*. Cilt 3. Nu.: 301. 2015.
- Güngör, E. (2017). “1898 Fergana Olaylarının Ekonomik Sebepleri”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Yıl 2. Sayı 3 Güz.
- Hülagü, M. (2001). *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Hârbi*. Erciyes Üniversitesi Yayınları. Kayseri.
- Karpat, K. H. (1987). “Pan-İslamizm ve İkinci Abdulhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran, Sayı 48. İstanbul.
- Kenasariev, T., Avazov, E. (2002). *Andjiyan Kötürülüşi Cana Kırgızlar*. Oş.
- Mokeyev, A. (2002). *Noviy İstoçnik Kokandskogo Hanstva. Dialog Sivilizatsiy*. Bişkek.
- Moldokasimov, K. (2003). Kokon Ortosunda Kızmat Ötögön Kırgız Aalımı. *Kırgızdar*, Cilt.5. Bişkek.
- Moldokasimov, K. (2003). “Kokon Ortosunda Kızmat Ötögön Kırgız Aalımı”. *Kırgızdar*. Bişkek.
- Somuncuoğlu, B. T. (2014). “1898 Andican İsyanı”. *Türk Kültürü*. 2014/1. Ankara.
- Suleymanova, F. R. (2011). “Evolutsiya Ponyatiya Panislamizm”. *Vektor Nauki TGU*. Cilt 4. Sayı 18.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. Cilt I. İstanbul.
- Turkestanskoy Tuzemnoy Gazete*. (1898). Sayı 26. 6 Temmuz.
- Yalçınkaya, A. (2006). *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856’dan Günümüze*. Ankara.
- Yeter, A. R. (2008). *Rossiya İmperyasının Türkstandağı Kolonyalılık Sayasatına Karşı 1898 Cıldağı Boştonduk Kötürülüşi*. Yüksek Lisans Tezi. Bişkek.
- Yılmaz Vurgun, S. (2015). “1898 Dükçü İşan İsyanı (Andican Ayaklanması)”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [TAED] 54. Erzurum.
- Yuvaçev, P. (1991). “Kurmancan Datha Alaylık Kara Kırgızdardın Hanşası”. *Kırgızdar Sancıra Tarih Muras Salt*. Bişkek.
- Ziyayev, H. (2007). *Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*. Çev.: Ayhan Çelikbay. Ankara.